

ЗА НЯКОИ ПРОЯВИ НА СЕФАРАДСКО- БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИКОВ КОНТАКТ

Искра Манолова Добрева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Настоящото изложение представя сефарадско-българския езиков контакт в условията на български, като пълнофункционален език през първата половина на XX век. Разглеждат се сефарадски текстове на кирилица от фонд 1568к и 1498к на Централния държавен архив от периода 1912 – 1948 година, като един преходен етап на преминаване от сефарадски към български като основен език на писмено общуване на евреите в България. Посочват се прояви на езиково взаимодействие на фонетично, морфосинтактично и семантично ниво. Сефарадските текстове на кирилица и латиница са ценен първичен източник за изучаване на сефарадския език и неговото многовековно развитие на Балканите.

Keywords: language contact, language change, Judeo-Spanish in Cyrillic alphabet

Още през първите десетилетия на XX в., когато се поставя началото на систематичните изследвания на сефарадския¹⁾ език, той е привличал внимание с огромния брой придобита лексика (Wagner, 1914; Gil, 1911; Luria, 1930) – както източна, така и западна, която е станала неразделна част от езика в хода на сложните миграционни маршрути на неговите носители. По-късно езиковедите в областта на сефарадския изследвания откриват не само лексикални, но и многобройни структурни заемки от езиците, с които сефарадският е установявал контакт, макар и краткотраен. Могат да се наблюдават различни етимологични и хронологични слоеве на външно влияние в испано-еврейския език, които са обусловени от географските и културно-историческите фактори на сефарадската диаспора. В хода на развитието си на Балканите и успоредно с останалите котериториални езици, многобройна османска лексика става естествена част и от сефарадския речник, както и множеството структурни балкански елементи, които с основание причисляват балканското наречие на сефарадски – джудезмо – към Балканския езиков съюз.

Още при формирането на испанско-еврейския през Средновековието заемането на езиков материал от иберо-романските езици е протичало успоред-

но, без да се ограничава до кастилски или друга определена иберо-романска разновидност преди извъниберийската диаспора. Има например обилно каталунско и арагонско влияние (последното подробно описано от Кинтана, 2002), както и португалско (за съжаление, документалните следи от южните мосарабски говори са оскъдни и могат да се правят само косвени предположения за тяхното влияние в сефарадски). Към края на XV в. самите иберо-романски езици в по-слаба или по-силна степен са претърпели множество влияния от съседни езици, като провансалски, френски и италиански, както и е осъществен взаимен контакт на иберийско ниво. Отчитайки факта, че сефарадските общности са били разпръснати по целия Иберийски полуостров и често са сменяли своето местообитание, характерна черта, която запазват и при извъниберийската диаспора, трябва да се има предвид и че испанско-еврейският е съчетавал в себе си различно иберийско и друго романско влияние преди напускането на неговите носители на този регион. От новото романско влияние (след края на XV в.) лесно изпъкват италианското и френското влияние, но гореизложените предхождащи фактори правят точното диахронично и етимологично определяне изключително сложно (Босонг, 2008: 41). В най-общ план, може да се твърди, че италианското влияние е по-ранно от френското, а то, от своя страна, е най-силно през втората половина на XIX и първата четвърт на XX в. Заслужава да се подчертае, че френската лексика (а също и заетата от други западни езици) от споменатия период се възприема в сефарадски аналогично на тази в другите балкански езици и техни съседни. Като изключение от тази балканска аналогия могат да се посочат многобройните заемки – глаголи от италиански и френски произход – напр. *tengrasyar* (от италиански: *ringraziare*), *sueter* (от френски: *souhaiter*), които почти без адаптация се вменстват в романската глаголна система на сефарадския език.

Макар че се присъединява твърде късно (едва в края на XV в.) към Балканския езиков съюз, сефарадският език участва активно във взаимните процеси и по-краткият престой го прави изключително ценна отправна точка за диахронично проследяване на балканския езиков контакт и конвергенция. Сефарадският език съдържа множество структурни балканизми в по-ранен стадий на развитие от този, на който се намират същите явления в структурата на другите езици от Балканския езиков съюз. Така например изчезването, или редукцията, на инфинитива и неговата замяна с конюнктивна форма, придружена от частица, характерна в една или друга степен за всички езици от Балканския езиков съюз, в сефарадски се проявява като замяна на инфинитива с конюнктивна структура, наложено като норма особено в алтернативните автовъпроси и в конструкциите за задължителност:

напр.: *A ken ke sienta?* „Кого да послушам?“;

Kon ken ke deskuvra mis males? „С кого да споделя бедите си?“;

...kale ke le de una repuesta, ke repuesta ke le de? „...трябва да му дам отговор, какво да му отговоря?“⁽²⁾.

Макар в повечето случаи инфинитивът в сефарадски да има типичните и за стандартния испански език функции, не липсват и положения, когато при едно и също лице извършител на действието в сложни подчинени изречения (когато в стандартния испански се употребява инфинитив), в сефарадски е приложена аналитичната конструкция:

напр. ... i esto es lo ke azian sin ke pensavan... „...и правеха това, без да мислят...“.

Наблюдава се и предходният стадий на перифразирание на инфинитива, а именно посредством вмъкване на *ke* или *de* пред запазенния инфинитив в модални конструкции или в сложни подчинени изречения, за разлика от испанските аналози, където инфинитивът и модалният глагол са свързани без никакъв посредник:

напр.: Por rogarte de tornar de este kamino... „Моля те да се върнеш от този път...“;

... le rogo de darme su bendision „...моля Ви да ми дадете благословията си...“;

Le rogo mama de no avlar ansi. „Моля да не говорите така, майко“;

...toda la suma ke el devia de resivir a razon ke... „...цялата сума, която трябваше да получи, поради...“;

...i ke non devi de tadrar „...и че не трябва да се бави...“.

В зависимост от степента на типологична съвместимост сефарадският език избирателно приема или отхвърля балкански фонетични, морфосинтактични и лексикални елементи в своята система. Поради по-кратковременния контакт не всички балканизми, резултат на хилядолетен обмен между балканските езици, се проектират в сефарадски. Вместо като иновация балканизмите в сефарадски се проявяват като засилване на употребата на редки или забравени опции от средновековен кастилски и други иберо-романски езици, като балканският контакт само допринася за тяхното възобновяване и зачестяване на употребата в сефарадски. Голяма част от тези старинни иберо-романски структурни елементи, възобновени в сефарадски благодарение на балканския контакт, са запазени и в съвременния ладино, който се говори повече извън Балканите – в сефарадските общности на Израел, САЩ, Турция и др. Един характерен фонологичен пример е редукцията на неударените гласни в сефарадски. Това явление съществува в множество иберо-романски езици – португалски или андалусийското наречие на испанския, но в сефарадски е запазено през вековете и засилено благодарение на балканския контакт, особено във вътрешността на Балканския полуостров. Дори е доведено до крайност при редукцията на неударено *e* в *i* в сефарадския вариант, говорим в Източна България, под влияние на източните български говори, ясно документирано в многобройни сефарадски текстове, писани в Русе,

Шумен, Карнобат на латиница или кирилица, за разлика от текстове, продукт на автори от Западна България в началото на XX в. (Добрева в печат).

Предвид факта, че „...в балканската езикова и културна ситуация практически всеки език, култура и етнос играе или е могъл да играе в миналото както роля на реципиент, така и роля на донор“ (Соболев / Русаков, 2008: – прев. И.Д.), в настоящата статия се разглежда взаимодействието на сефарадски и български в сложната ситуация на многоезичие през вековете на османско владичество, а след Освобождението и независимостта на България – в условията, когато българският заема статута на национален език.

Сефарадският език винаги се е развивал в условията на билингвизъм, в контакт с друг език, изпълняващ ролята на пълнофункционален. В условията на български като пълнофункционален език развитието на сефарадския е твърде кратко – условно то може да се ограничи в периода от Освобождението на България през 1878 г. до масовата миграция на еврейското население в началото на XX в. към Америка, а по-късно и към Израел след 1948 г., но естествено контактът с българското население датира преди и след посочените дати. Характерно за контакта между балканските езици е неговото протичане в условията на многоезична среда, като в определени райони предоминират езиците на преобладаващото мнозинство. Както посочва Николова (2006):

„Специфичното за интерлингвалната ситуация в българските земи е, че билингвизмът на българите не е бил билингвизъм на малцинството, а на мнозинството – факт, който по принцип е валиден за колонизирания народ“.

А по-нататък в същия труд Николова (2006: 10) привежда оригинални източници, които описват езиковата среда през XIX в.:

„Подобна практика е характерна и за някои части на Македония. „Извън дома си българите прибегват към гръцкия, а понякога и към турския език“ забелязва Виктор Иванович Григорович (1844 – 1845, Кожухарова, 1986: 231).

Когато през 1823 г. Бенджамин Баркър предприема пътуване между Чорлу, Адрианопол и Люлебургас с цел да установи на какви езици Библейското общество трябва да издаде Библията, заключава: „Езиците, които гърците³⁾ говорят в тези области, са турски, гръцки и български и двата последни им служат за четене и писане“; „ето защо Светото писание, което ще се приеме в градовете и селата, през които минах, [трябва да бъде на]: съвременен гръцки, турски с арменски букви, български, малко арменски, испански с еврейски букви и малко на иврит“ (Тодорова, 1987: 569 – 570). Макар че Пловдив не е изчерпващият пример за Южна България, езиковата ситуация в него е показателна. По повод преброяването от 1881 г. Иречек пише за града: „Народности се наброиха не по-малко от 23, чието полиглотство биеше вече в очи и по улиците на града... Като се игнорират западноевропейците, които не са значителната част, явно е полиглотството – евреите говорят български и турски, турците – български, българите – турски“ (Иречек, 1974: 85)“.

Съществена роля за развитието на сефарадско-българския билингвизъм има обучението в началните училища. В рамките на Османската империя преди и през XIX в. еврейските деца се обучават в мелдарите, или общите училища, описано в Керен (2009: 237 – 259). Още с основаването си през 1860 г. в Париж Alliance Israélite Universelle – Всеобщият еврейски алианс, в унисон с поставените си цели, създава училища за еврейски деца в по-големите градове на Ориента – една обширна територия, съседна на Западна Европа или подалечна – от Мароко до Персия. Така например първото училище на Алианса е основано през 1862 г. в Тетуан, а през 1898 г. – в Техеран⁴). В Османската империя училища на Алианса се основават в Одрин 1867 г., Измир 1873 г., а в Истанбул заработват едновременно няколко училища в същия период. По българските земи първото училище е основано в Шумен през учебната 1869 г., последвано от Видин и Русе – 1873 г., където по-късно се основават и девически училища (Веселинов, 2003: 354, Керен, 2009: 239). През 1903 г. училища на Алианса функционират в Шумен, Пловдив, Русе, Самоков, София, Пазарджик и Ямбол (Omer, 2010: 79). Алиансът отпечатва подробна единна програма за обучение във всички училища (Omer, 2010: 76), според която обучението по основните предмети се води на френски език, като наред с иврит се изучава и необходим за съответната страна език – „la langue du pays“ или „une langue utile dans le pays“ (турски, български, гръцки, арабски, испански, английски, немски), както и еврейска и обща история, география, аритметика, но българската законова рамка⁵) изисква основните предмети да се преподават на български, което Алиансът търси начин да приложи (Omer, 2013: 68). Освен училищата на Всеобщия еврейски алианс всяка по-голяма еврейска община има и свое училище със силно застъпено езиково обучение, като по възможност се изучават български, иврит, френски и сефарадски.

При проучване на материали от Еврейската колекция на Централния държавен архив за периода 1912 – 1948 г. се откриват интересни прояви на българско-сефарадски билингвизъм. Сред преобладаващото множество от кореспонденция на сефарадски език⁶) с традиционната еврейска писменост фигурират и писма, написани на сефарадски с кирилица (11 броя⁷) с адресат в България) и латиница (3 броя⁸) с адресат в друга страна). Документите на кирилица показват един преходен етап на преминаването към български език като основен език за писмено общуване на евреите в България и са ценен източник за изследване на сефарадския език сам по себе си, поради което търсенето продължава. Предимството на сефарадските текстове на кирилица за изследване на сефарадския вокализъм е отбелязано и от Мънчева (2008: 78), наред с други автори в областта. Споменатите документи от Централния държавен архив не са изключение – тук трябва да се споменат и немалобройните книги на сефарадски, издавани в България на кирилица, успоредно с тези на еврейска или латинска графична система през същия период (Collin/Studemund-Halevy, 2007). При отсъствието

на единен стандарт за сефарадски авторите се водят от своите лични разбирания и убеждения и от тези на целевата публика.

В споменатата по-горе кореспонденция на кирилица от периода 1912 – 1948 г. присъстват не само реалии от българската екстралингвистична действителност за съответната епоха (напр. административни длъжности, като „ел обл. директор“, „ел окол. управител“, „ел полицейски началник“), но и по-често използвани български думи, напр. „лас квартирас“, „язва“, „лос ограничияс“ със запазване на граматичния род, когато това е възможно, или неговото присъединяване към немаркирания член на бинарната романска система, както в примера ограниченияс, членувано в мъжки род. В едно от писмата от края на разглеждания период дори фигурира едно пълно изречение на български: фонд 1498к, опис 1, архивна единица 17 (лист 29).

На морфосинтактично ниво влиянието на български се забелязва в липсата на съгласуване на времената в минал план в главното и подчиненото изречение, както и използването на съюза *и* в смисъл на *също*. Но тези два феномена се забелязват и в сефарадски текстове извън България, затова е по-точно да се причислят към панбалканските структурни елементи в сефарадски, отличаващи го от стандартния испански език.

Интересен казус представляват семантичните калки от български:

...ми изи конту ки *арива абашу* 500 лев ди гасту тенгу, в смисъл на „горедолу, приблизително“ и

...*естреچار* сигун ла лей, в смисъл на „притискам според закона“.

Настоящото изложение се базира на оскъден брой първични езикови източници, необходимо е проучване на още оригинални текстове и тяхното диалектно проследяване с цел да се осъществи по-изчерпателен и всеобхватен поглед върху езиковия контакт между сефарадски и български. В условията на развитие на сефарадски с български език като пълнофункционален език в периода след Освобождението до средата на XX в., взаимният контакт е този на еднопосочен билингвизъм: заемането протича главно в посока от български към сефарадски – не само на лексика, но и на множество фонологични и морфосинтактични елементи.

БЕЛЕЖКИ

1. Езикът на сефарадските евреи, голяма част от които се заселват по Източното Средиземноморие и Балканите в рамките на Османската империя след края на XV в., е известен с многобройни наименования – сефарадски, испано-еврейски, шпаньолски, ладино, джудезмо и др., като всяко от тях придобива различна популярност и специфично значение, но с цел избягване на объркване и претовареност в настоящото изложение се използват най-общите названия – сефарадски или испанско-еврейски език.

2. Примерите са взети от електронното издание (folkmasa.org/av/Riniolad.pdf) на El instituto Maale Adumim 2009 на драмата *Rinio o el amor salvaje* (1906 г.) на сефарадския автор Авраам Галанте (1873 – 1961 г.) и архивна единица 553, фонд 1568к, опис, Централен държавен архив.
3. Под името гърци в европейската част на Османската империя някои западноевропейски пътешественици подвеждат християните, подчинени на Гръцката църква, като в тази категория включват и българите (Николова 2006: 12).
4. <http://www.aiu.org/fr/notre-histoire-0> (справка: 21.05.2015 г.)
5. През 1880 г. Министерството на просвещението внася в Народното събрание проект за Основен закон за училищата в Българското княжество. Законът за народното просвещение от 1891 г. предвижда във всички начални училища обучението да се извършва на български език. Съгласно чл. 348 от Закона за народното просвещение от 1921 г.: „Преподаването в частните училища става на български или друг език. Освен това, български език, българска история и география са задължителни за децата на българските поданици, [...]“.
6. Както и писма на български и френски език с адресати съответно в България и чужбина.
7. Централен държавен архив, фонд 1568к, опис 1, архивни единици 11 (лист 33, 34, 42), 23 (лист 12), 34 (лист 58, 123, 183, 186, 187, 188), 35 (лист 123, 186), фонд 1498к, опис 1, архивна единица 17 (лист 29, 65).
8. Централен държавен архив, фонд 1568к, опис 1, архивна единица 35 (лист 365 – 367), фонд 664к, опис 1, архивна единица 9 (лист 128 – 130).

ЛИТЕРАТУРА

- Веселинов, Д. (2003). *История на обучението по френски език в България през Възраждането*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Добрева, И. (в печат) Reduction of unstressed e to i in Judeo-Spanish in Eastern Bulgarian Area based on Texts from the Beginning of the XXth Century, във: Веселинов, Д. *Дванадесета конференция на нехабилитираните преподаватели и докторанти от Факултета по класически и нови филологии, Софийски университет, 15 май 2015*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Иречек, К. (1974). *Пътувания по България*. София: Наука и изкуство.
- Керен, Ц. (2009). *Еврейската общност в Русчук*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Кожухарова, М. (1986). *Руски пътеписи за българските земи. XVII – XIX век*. София: Издателство на Отечествения фронт.
- Николова, Н. (2006). *Билингвизмът в българските земи през XV – XIX век*. Шумен: Университетско издателство „Константин Преславски“.

- Соболев, А./ Русаков, А. (2008). „Субстанциально-функциональная теория балканского языкового союза и славянские языки“, доклад к XIV Международному съезду славистов в Охриде, Македония. Санкт Петербург.: Наука.
- Тодорова, М. (1987). *Английски пътеписи за Балканите (края на XVI – 30-те год. на XIX в.)*. София: Наука и изкуство.
- Bosson, G (2008). “El judeo-español de Salónica, un crisol lingüístico”, Molho, Rena (ed.) *Judeo-espagnol. Social and cultural life in Salonika through Judeo-Spanish texts*. Thessaloniki: Ets Ahaim Foundation, 31 – 49.
- Collin, G./Studemund-Halevy, M. (2007). *Entre dos Mundos. Catálogo de los impresos búlgaros en lengua sefardí, siglos XIX y XX*. Barcelona: Tirocinio.
- Gil, R. (1911). *Romancero judeoespañol*, Madrid: Imprenta alemana, Fuencarral, n. 137.
- Luria, M. (1930). *A Study of the Monastir Dialect of Judeo-Spanish*, New York: Hispanic Institute.
- Mancheva, D. (2008). Los rastros del búlgaro en la parte judeoespañola de un diccionario trilingüe francés-búlgaro-sefardí, *Cuadernos del Instituto Historia de la Lengua 1*, 75 – 86.
- Omer, D. (2013). Les écoles de l’Alliance israélite universelle en Bulgarie vers 1900. Un programme éducatif plurilingue et francophone contesté par les sionistes. Danielle Omer et Frédéric Tupin. *Educations plurilingues. L’aire francophone entre héritages et innovations*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 99 – 111.
- Omer, D. (2010). L’enseignement de “la langue du pays” dans les écoles de l’Alliance israélite universelle (1860 – 1913). *Documents pour l’Histoire du Français Langue Étrangère ou Seconde*, No 45, 69 – 93.
- Quintana Rodríguez, A. (2002). Concomitancias lingüísticas entre el aragonés y el ladino (judeoespañol), *Archivo de Filología Aragonesa LVII – LVIII*, 163 – 194.
- Wagner, M. ([1914] 1990). “Beitradge zur Kenntniss des Judenspanhchen von Konstantinopel”, in Wagner, M. L., “Judenspanisch 1, II”, *Sondersprachen der Romunia 111*, Stuttgart: N Franz Steiner Verlag.

REFERENCES

- Veselinov, D. (2003). *Istoriya na obuchenieto po frenski ezik v Balgariya prez Vazrazhdaneto*. Sofiya: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.
- Dobrev, I. (v pechat) Reduction of unstressed e to i in Judeo-Spanish in Eastern Bulgarian Area based on Texts from the Beginning of the

- XXth Century, vav: Veselinov, Dimitar *Dvanadeseta konferentsiya na nehabilitiranite prepodavateli i doktoranti ot Fakulteta po klasicheski i novi filologii*, Sofijski universitet, 15 may 2015., Sofiya: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski".
- Irechek, K. (1974). *Patuvaniya po Balgariya*. Sofiya: Nauka i izkustvo.
- Keren, Ts. (2009). *Evreyskata obshtnost v Ruschuk*. Sofiya: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski".
- Kozhuharova, M. (1986). *Ruski patepisi za balgarskite zemi. XVII – XIX vek*. Sofiya: Izdatelstvo na Otechestveniya Front.
- Nikolova, N. (2006). *Bilingvizmat v balgarskite zemi prez XV – XIX vek*. Shumen: Universitetsko izdatelstvo "Konstantin Preslavski".
- Sobolev, A., Rusakov, A. (2008). "Substantsialno-funktsionalnaya teoriya balkanskogo yazaykovogo soyuza i slavyanskie yazayki", doklad k XIV Mezhdunarodnomu saezdu slavistov v Ohride, Makedoniya. Saint Petersburg.: Nauka.
- Todorova, M. (1987). *Angliyski patepisi za Balkanite (kraya na XVI – 30-te god. na XIX v*. Sofiya: Nauka i izkustvo.
- Bosson, G (2008) "El judeo-español de Salónica, un crisol lingüístico", Molho, Rena (ed.) *Judeo-espagnol. Social and cultural life in Salonika through Judeo-Spanish texts*. Thessaloniki: Ets Ahaim Foundation, 31 – 49.
- Collin, G./Studemund-Halevy, M. (2007). *Entre dos Mundos. Catálogo de los impresos búlgaros en lengua sefaradí, siglos XIX y XX*. Barcelona: Tirocinio.
- Gil, R. (1911). *Romancero judeoespañol*, Madrid: Imprenta alemana, Fuencarral, n. 137.
- Luria, M. (1930). *A Study of the Monastir Dialect of Judeo-Spanish*, New York: Hispanic Institute.
- Mancheva, D. (2008). Los rastros del búlgaro en la parte judeoespañola de un diccionario trilingüe francés-búlgaro-sefardí, *Cuadernos del Instituto Historia de la Lengua 1*, 75 – 86.
- Omer, D. (2013). Les écoles de l'Alliance israélite universelle en Bulgarie vers 1900. Un programme éducatif plurilingue et francophone contesté par les sionistes. Danielle Omer et Frédéric Tupin. *Educations plurilingues. L'aire francophone entre héritages et innovations*, Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 99 – 111.
- Omer, D. (2010) L'enseignement de "la langue du pays" dans les écoles de l'Alliance israélite universelle (1860 – 1913), *Documents pour l'Histoire du Français Langue Étrangère ou Seconde*, No 45, 69 – 93.
- Quintana Rodríguez, A. (2002). Concomitancias lingüísticas entre el aragonés y el ladino (judeoespañol), *Archivo de Filología Aragonesa LVII – LVIII*, 163 – 194.

Wagner, M. ([1914] 1990). "Beitradge zur Kenntnis des Judenspanhchen von Konstantinopel", in Wagner, M. L., "Judenspanisch 1, II", Sondersprachen der Romunia 111, Stuttgart: N Franz Steiner Verlag.

ON SOME EXPRESSIONS OF SEPHARDIC-BULGARIAN LANGUAGE CONTACT

Abstract. This paper focuses on language contact between Judeo-Spanish and Bulgarian in situation of Bulgarian as a fully-functional language over the first half of the XXth century. Judeo-Spanish texts in Cyrillic alphabet from Funds 1568k and 1498k of the Bulgarian Central State Archives written in the period 1912-1948 are regarded as an intermediate stage of switch from Judeo-Spanish to Bulgarian as a main language of written correspondence of Bulgarian Jews. Some expressions of linguistic impact at phonetic, morpho-syntactic and semantic levels are shown. Judeo-Spanish writings in Cyrillic and Latin alphabets are a valuable primary source for investigation of Sephardic language and its multi-centenary development in the Balkans.

✉ **Mrs. Iskra Manolova Dobрева**
Department of Spanish and Portuguese Studies
Faculty of Classical and Modern Philology
University of Sofia
15, Tsar Osvoboditel Blvd.
1504 Sofia, Bulgaria
E-mail: iskradobрева2000@yahoo.com